

ORXAN ƏLİ OĞLU İSAYEV
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun
Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və
ədəbi abidələr şöbəsinin kiçik elmi işçisi

QAYNAQLARDA QORQUD OBRAZI: MİF, TARİX VƏ FOLKLOR YADDAŞINDAN SÜZÜLÜB GƏLƏNLƏR

Dədə Qorqud obrazı haqqında ən çox diqqət çəkən bioqrafik folklor bilgisi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müqəddiməsində öz əksini tapmışdır. Onun Rəsul əley-hissələmin zamanına yaxın yaşaması, Bayat boyundan olması, hər şeyi bilməsi, qeybdən xəbərlər söyləməsi və s. haqqında “Kitab”da qeyd olunan faktlar bu şəxsiyyətin kimliyi ilə bağlı müəyyən fikir yürütmək imkanı yaradır. Akademik İsa Həbibbəyli “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Müqəddimə”sini Dədə Qorqudun kimlik pasportu adlandırır. (8, s.53). Lakin Dədə Qorqud dastanında olan məlumatlar Dədə (Ata) Qorqudun kimliyi və real şəxsiyyət olub-olmaması ilə bağlı suallara qətiyyətlə cavab verə bilmir. Dədə Qorqud şəxsiyyəti ilə əlaqədar yaranan qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirmək üçün müxtəlif qaynaqlar, əsasən də orta əsrlərdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən qələmə alınan oğuznamələr, səyahətnamələr, rəvayətlər və s. böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu qaynaqların böyük əksəriyyətində Dədə Qorqud tarixdə yaşamış, oğuzlar arasında böyük nüfuza malik şəxsiyyət kimi öz əksini tapmışdır. Buna görə də Qorqud obrazının tarixi qaynaqlar, eləcə də xalqın folklor yaddaşı baxımından tədqiqini zəruri hesab edirik.

Orta əsrlərdə qələmə alınan oğuznamələr ədəbi-tarixi qaynaqlar kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Oğuznamələr də “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi şifahi xalq yaradıcılığı əsasında formalaşsa da, konkret müəlliflər tərəfindən yazıldığı üçün bu əsərlərdə tarixi faktların üstünlük təşkil

etməsi onun elmi yükünü daha da artırmış olur. “Oğuznamə” konkret bir xalqın yaradıcılıq məhsulu deyildir. O, bir çox xalqlarla, əlbəttə, birinci növbədə türk xalqları ilə bağlı tarixi həqiqətləri əks etdirən mənbədir” (6, s.6). Bu səbəbdən də məqalədə Qorqud obrazını yazılı oğuznamələr əsasında tədqiq edərkən, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına toxunmayacaq, ancaq müqayisəyə ehtiyac duyulduğu zaman dastana müaricət edəcəyik.

Türk xalqlarının yaşam tərzini, adət və ənənələrini, inancını, döyüş ruhunu və s. özündə əks etdirən yazılı oğuznamələr ədəbi-tarixi qaynaq hesab olunur. “Türk mifoloji düzümünü zaman-zaman saxlayan oğuznamələr türk epik ənənəsinin, etnomədəni sisteminin daşıyıcısı kimi istər Şərqi (Türkiyə, Sibir), istərsə də Qərbi (Azərbaycan, Ön Asiya) “Oğuz kağan” dastanına, F. Rəşidəddinin (XIV), Yazıçıoğlu Əlinin (XV), Hafiz Abruğunun (XV), Həsən Bayatlının (XV), Salar Babanın (XVI), Əbülqazinin (XVII) əsərlərindəki ayrı-ayrı hissələr, qeydlər, eləcə də Çin, ərəb və fars dillərindəki mənbələri, qaynaqlar isə oğuznamələrə işıq salan ədəbi-tarixi mənbələrdir” (1, s.575). Bu baxımdan Dədə Qorqud obrazına oğuznamələr əsasında aydınlıq gətirmək, ədəbi-tarixi qaynaqlarda bu obraz haqqında yer alan məlumatları tədqiq etmək, fikrimizcə, daha məqsədəuyğundur.

Bir çox tədqiqatçılar Dədə Qorqudu real-tarixi şəxsiyyət hesab edir. Yazılı oğuznamələrdə də Dədə Qorqudla bağlı yazılmış faktlar onun tarixi şəxsiyyət olduğunu sübut edir. Doğrudur, müxtəlif oğuznamələrdə Qorqud obrazı ilə bağlı fərqli məlumatlar, fikirlər yer alsada, onların heç biri, ümumilikdə, Dədə Qorqudun oğuzlar arasında daşdığı funksiyaları, onların həyatında oynadığı önəmli rolu inkar etmir. Fəzlullah Rəşidəddinin XIV əsrdə fars dilində qələmə aldığı və hələ ki ən qədim müəllifi olan oğuznamə hesab olunan əsərində Dədə Qorqudla bağlı məlumatlar böyük maraq doğurur. Müəllif yazır: “Onun (Qayı İnal xan nəzərdə tutulur – O.İ) padşahlığı dövründə Peyğəmbərimiz Həzrət Məhəmməd Mustafa əleyhissəlam zühur etmiş, bu hökmdar da Bayat Dədə Gərəncüyü elçi olaraq onun qulluğuna göndərmiş müsəlman olmuşdu. Bu Qorqud Bayat boyundan Qara Xocanın oğlu olub çox ağıllı, bilikli və kəramət sahibi olan bir insan idi” (5, s.63). Rəşidəddinin öz əsərində Dədə (Ata) Qorqudu Bayat elindən olan Qara Xoca oğlu Gərəncük kimi təqdim etməsi, bu obrazın real-tarixi şəxs olduğunu təsdiq edən ən önəmli faktlardan biri hesab olunmalıdır. Oğuznamədə qeyd olunan bu fakt “Qorqud” adının status olduğunu sübut edir və professor

Məhərrəm Qasımlının “Qorqud” və “Qorqudluq” etnos içərisində sakral səciyyəli mənəvi-ruhani status kimi mövcud olmuşdur” (9, s.65) fikrini təsdiq etmiş olur. Maraqlıdır ki, Gərəncük adına Salar Baba Xaridarinin oğuznaməsində də rast gəlirik. Xaridari Rəşidəddin oğuznaməsində yazılmış Dədə Gərəncük adını Maruda Kericuk kimi qeyd edir. Rəşidəddindən fərqli olaraq o, Maruda Kericukun Dədə Qorqud olduğunu yazmır. Lakin bu şəxsin də İnal xanın vəziri olması və həzrəti Məhəmməd Mustafa əleyhissəlam zamanında üzə çıxıb onun xidmətinə getməsi, haqqında danışdığımız obrazın da elə Dədə Qorqud olduğunu sübut edir (11, s.48-49).

Tarixi faktların zənginliyinə görə digər yazılı oğuznamələrdə fərqlənən və Əbülqazi Bahadır xan tərəfindən yazılmış “Şəcəri-Tərakimə” adlı əsərdə də Gərəncək adına rast gəlirik. Lakin müəllif bu obrazın Qorqud Ata olmasına heç bir işarə etmir. Əbülqazi Bahadır xan yazır: “Onun Quzi Yavı adlı oğlu vardı, onu da xanlığa yüksəltdilər. O, otuz il padşahlıq edib o biri dünyaya köçdü. Quzi Yavı xan olan zaman onun məsləhət bəyləri (gənəş bəyləri) İmir elindən Gərəncək, Salur elindən Tabak (Batak) idilər” (3, s.74). Fikrimizcə, “Şəcəri-Tərakimə”də adı qeyd olunan Gərəncək Dədə Qorqud deyildir. Çünki Fəzlullah Rəşidəddin və Salar Baba Xaridari Gərəncüyü İnal xanın vəziri kimi təqdim edir, onun Bayat boyundan olduğunu xüsusi vurğulayırlar. Əbülqazi Bahadır xanın Gərəncəyi isə İnal xanın deyil, Quzi Yavı xanın vəziri olub və İmir elindəndir. Onun İslam peyğəmbərinin zamanında yaşaması barədə də müəllif heç bir söz söyləmir. Ümumiyyətlə, “Şəcəri-Tərakimə” əsərində Dədə Qorqudun yaşadığı tarixi dövr digər oğuznamələrdəki zamandan fərqlənir. Fəzlullah Rəşidəddin, Həsən Mahmud oğlu Bayati, Yazıçıoğlu Əli, Salar Baba Xaridari və digər oğuznamə müəllifləri Qorqud Atanın Məhəmməd peyğəmbərin zamanında yaşadığını və hətta onunla görüşdüyünü yazsalar da, Əbülqazi Bahadır xan bu məsələyə bir qədər fərqli yanaşır. O, Dədə Qorqudun Abbasilərin hakimiyyəti zamanı yaşadığını qeyd edərək yazır: “Peyğəmbərimizin anasının qardaşı Abbasın törəmələri Bağdad şəhərində beş yüz il padşahlıq etdilər. Qorqud onların vaxtında yaşayırdı” (3, s.74). Əbülqazi Bahadır xan əsərin “Salur Ögürçik alpin törəmələri, kiçik qardaşları və ulu babaları haqqında” adlı hissəsində Dədə Qorqudun yaşadığı dövrü bir daha qaydır: “....Qazan alp isə üç yüz il peyğəmbərimizdən sonra yaşamışdı. Qoca yaşlarında o, Məkkəyə yollandı və hacı olub qayıtdı. Beləliklə, Salur Qazan altıncı

nəsildə Oğuz xana necə çata bilər? Həm də Salur Qazan Qayı (elindən) Qorqut ata ilə eyni vaxtda yaşamışdır”(3, s.97). Müəllif bu hissədə oğuz hökmdarlarının Oğuz xanla neçənci nəsil hesabı ilə bağlanmasını və Oğuz xandan üzü bu yana nə qədər vaxtın keçdiyini təhlil edir. Bizim üçün maraqlı cəhət Dədə Qorqudla bağlıdır ki, Ə.Bahadır xan Qorqudun Salur Qazanın müasiri olduğunu və İslam peyğəmbərindən 3 əsr sonra yaşadığını qeyd edir.

Həsən Bayatının “Cami-Cəm ayin” adlı oğuznaməsində isə Dədə Qorqudun yaşadığı dövr daha dəqiq təsvir edilib. Bu ədəbi-tarixi qaynaqda müəllif Dədə Qorqudun Məhəmməd peyğəmbərin zamanında yaşadığını və hətta Qara xanın onu Mədinəyə göndərdiyi barədə də məlumat verir. “Cami-Cəm ayin” əsərində daha bir maraqlı fakt.Dədə Qorqudun oğlu ilə bağlıdır. Başqa oğuznamələrdə Qorqud Atanın oğlu ilə bağlı heç bir məlumat verilmir. Həsən Bayati isə öz əsərində yazır ki, Dədə Qorqudun oğlu Örgəç Dədə xəlifə Osmanın xidmətinə yollanır, lakin Bağdadda olarkən xəlifənin öldürülməsi xəbərini eşidir. Kəbəyə qayıdarkən yolda həzrət Əli ilə Müaviyə arasında baş vermiş döyüşün şahidi olur və İmam Əlidən sülh məktubu alaraq geri döner. (7, s.37-38) “Cami-cəm ayin” oğuznaməsində Dədə Qorqud və onun oğlu ilə bağlı məlumatlar az olsa da, konkretlik baxımından diqqəti cəlb edir. Belə ki, müəllif Dədə Qorqudun təkcə Mədinəyə gedib peyğəmbərlə görüşdüyünü yazmır, o bura həm də Səlman Farsinin də adını əlavə edir. Səlman Farsi İslam tarixinin məşhur şəxslərindən və peyğəmbərin ən yaxın səhabələrindən biri hesab olunur. Bundan əlavə Qorqudun oğlu Örgəç Dədənin də Xilafətin mərkəzinə getməsi, Osmanın öldürülməsi xəbərini eşitməsi, Həzrət Əli ilə Müaviyə arasında baş verən döyüş şahidlik etməsi haqqında verilən məlumatlar tarixi faktlarla üst-üstə düşür. Həsən Bayatının oğuznaməsində verilən məlumata görə müəllif bu əsəri Cəm Sultanın tapşırığı əsasında yazır və əlində olan başqa bir oğuznamədən mənbə kimi istifadə edir. Deməli, Dədə Qorqud və onun oğlu haqqında əsərdə yazılan faktlar həmin oğuznamədə də öz əksini tapıbmiş. Təəssüflər olsun ki, tədqiqatçılar Həsən Mahmud oğlu Bayatının əlində hansı oğuznamənin olduğunu hələ ki müəyyən edə bilməmişlər. Bu ədəbi-tarixi qaynağın gələcəkdə müəyyənləşməsi Dədə Qorqudla bağlı da bir sıra qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirər.

Tarixi-ədəbi qaynaqların verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Qara Xoca oğlu Qorqud oğuzlar arasında böyük nüfuzə sahib olmuş, məsləhəti

daim və hər yerdə eşidilmişdir. Əbülqazi Bahadır xan Dədə Qorqudun iki yüz doxsan beş il yaşamasını, üç hökmdarın vəziri olmasını və qəribə işlər görməsini yazır.(3, s.75). Lakin müəllif “qəribə işlər”in nədən ibarət olduğunu açıqlamır. Bu məsələyə digər oğuznamələrdə Dədə Qorqudla bağlı yazılmış məlumatlarla aydınlıq gətirmək olar. Həm Rəşidəddin, həm də Salar Baba Xaridarinin oğuznamələrində Dədə Qorqudun çox ağıllı, bilikli və kəramət sahibi olması, iki yüz doxsan beş il ömür sürməsi qeyd olunur. Bu tarixi-ədəbi qaynaqlarla tanış olarkən görürük ki, Qorqud Ata həm hökmdarlara məsləhət verməsi, həm də çətin anlarda oğuzlara yol göstərməsi ilə seçilir. Fəzlullah Rəşidəddin “onun gözəl sözləri, söylənən gözəl kəramətləri haqqında danışılan hekayətləri çoxdur” deyərək də məhz bunları nəzərdə tuturdu (5, s.63). Oğuznamələrdə onun doğulan körpələrə ad qoyması (Duman xana adı Dədə Qorqud verir), hökmdar təyin etməsi (Göl Erkini Dədə Qorqud hökmdar təyin edir), gəncləri evləndirməsi (Duman xanı Dədə Qorqud evləndirir) və s. işlər məhz Dədə Qorqudun adı ilə bağlıdır. Akademik Kamal Abdulla “Dədə Qorqud kimdir?” adlı məqaləsində Qorqud Atanı “müəllif”, “elçi”, “kahin” və “müəllim” kimi xarakterizə edir. Orta əsrlərdə yazılmış oğuznamələrə nəzər saldıqda bu xüsusiyyətlərin hər birinin Qorqud obrazına xas olduğunu görürük.

Yazılı oğuznamələrin böyük əksəriyyəti süjet xətti etibarilə bir-birinə çox yaxındır. Hadisələr Nuh peyğəmbərin (Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərei-Tərakimə” və Həsən Bayatının “Cami-cəm ayin” oğuznamələrində Adəm peyğəmbərin) zamanından başlayır və sonuncu Oğuz hökmdarı Əli xana qədər davam edir. Oğuznamələrin süjet xəttini şərti olaraq iki hissəyə ayıraraq, birinci hissəni Oğuz xanın doğulması, hakimiyyətə gəlməsi və yürürləri, ikinci hissəni isə Oğuz xandan sonrakı dövr kimi səciyyələndirə bilərik. Belə olan təqdirdə görürük ki, Oğuz xanla bağlı olan hissə daha çox xalqın yaddaşında yaşayan rəvayətlərə, əfsanələrə söykənir. Bu baxımdan həmin hissədə süjet xətti bir qədər sadədir. İkinci hissə isə tarixi faktların zənginliyi və süjet xəttinin çoxşaxəlilliyi ilə seçilir. Yazılı oğuznamələrdən aydın olur ki, Dədə Qorqud Rəsul əleyhissəlamın zamanında yaşayıb, İnal xanın vəziri olub, Duman xanı hökmdar seçib və bütün bu hadisələr Oğuz xandan sonrakı dövrlərdə cərəyan edib. Lakin yazılı oğuznamələrdə Oğuz xandan başlayaraq sonuncu hökmdara qədər müxtəlif dövrlərdə oğuzlara yol göstərən, məsləhət verən, ağsaqqallıq edən, bir növ “Dədə Qorqud”

funksiyasını yerinə yetirən obrazlarla qarşılaşırıq. Əgər “Qorqud”a mənəvi-ruhani status kimi yanaşsaq, bu zaman oğuz tarixinin müxtəlif dövrlərində bu ştusa yiyələnən insanların olduğunu görürük. Fəzlullah Rəşidəddinin oğuznaməsində Yuşi Xoca adlı obrazla qarşılaşırıq. Salar Baba Xaridari isə bu obrazın adını Buşi Xoca kimi qeyd edir. Oğuznamələrdən belə məlum olur ki, Oğuz xan yürüşə çıxan zaman yaşlı insanların onlara qoşulmaması barədə göstəriş verir. Qara Sülük adlı bir nəfər isə atasının xahişi ilə onu bir sandığın içində özü ilə səfərlərə aparır. Oğuz xanın bundan xəbəri olmur. Yuşi Xoca ağıllı və dünya görmüş insan olduğu üçün Oğuz xanın qarşılaşdığı bütün çətinlikləri öz məsləhətləri ilə aradan qaldırır. Oğuzun ordusu susuz səhrada Yuşi Xocanın məsləhəti ilə su tapır, çayda qızıl, gümüş, zinət əşyalarının olması ilə bağlı müəmmamı aradan qaldırır. İsfahan və Dərbənd şəhərləri də Qara Sülüüyün atasının ağıl sayəsində fəth olunur. Xaridari oğuznaməsində də Buşi Xoca eyni hərəkətləri edir və bütün çətinliklərdən çıxış yolu tapır. Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcəri-Tərakimə” əsərində belə bir obraz yoxdur. Adını çəkdiyimiz əsərdə Erkil Xoca adlı obrazla qarşılaşırıq. Ə. Bahadır xan yazır: “Oğuz xanın uyğur adı verdiyi tayfanın ağsaqqalı və başçısının Ekil-Xoca adlı oğlu var idi. Oğuz xan atasının taxtına oturandan öləne qədər onun vəziri həmin Erkil-Xoca idi. O, ağıllı, məlumatlı və çox bilikli adam idi. Gün xan da onu özünə vəzir etdi və öləne qədər onun sözü ilə hərəkət etdi. Erkil-Xoca uzun ömür sürdü”(3, s.65). Oğuznamədə Erkil Xocanın Gün xana məsləhət verməsi və bu məsləhət əsasında Xanın böyük bir qurultay çağırıb hər kəsə pay verməsi də öz əksini tapıb.(3, s.66).

Erkil Xoca obrazına digər yazılı oğuznamələrdə də rast gəlirik. Fəzlullah Rəşidəddin bu obrazı İrkıl Xoca kimi təqdim edir. Adın mənasına da müəllif özü aydınlıq gətirərək yazır: ““İrkıl” sözünün mənası “bir şeyi özünə çəkmək”, “Xoca”nın isə “böyük və ulu” deməkdir”(5, s.53). Folklorşünas alim Əfzələddin Əsgər “Etnoqonik mətnlər və sosial-siyasi həyat” adlı əsərində İrkıl Xocanı Dədə Qorqudla eyniləşdirir, və bu cür bilikli, kəramətli insanların meydana çıxmasını sosial sifariş hesab edir. “Ən nəhayət, Oğuznamə qəhrəmanlarının hər biri sosial sifariş və türkman düşüncəsinə uyğun olaraq konkret bir boyun, tirənin, uruğun mənsubu idi. Bu baxımdan İrkıl Xocanın, Dədə Qorqudun soykötüyünün başında durması təsadüfi deyildi”(4, s.35).

Fəzlullah Rəşidəddinin yazdığı oğuznamədə Amiran Kahin obrazı da

diqqəti cəlb edir. Bu obraz əsərin sonunda meydana çıxır və “Qorqud” statusuna xas xüsusiyyətlərə sahibdir. O da öz sələfləri kimi gələcəkdən xəbər verir, yuxu yozur, Qınıq Qazıqurda məsləhətlər verir.

Yazılı tarixi-ədəbi qaynaqlardan əldə etdiyimiz məlumatlar bir daha sübut edir ki, oğuz türklərində tarixin müxtəlif dövrlərində qövmə yol göstərən, məsləhətlər verən müdrik insanlar mövcud olmuşdur. “Ortaq türk tarixinin islam-şərq kontekstinə qədərki çeşidli dövrlərində, xüsusən də taleyüklü məqamlarında ulus-etnos içərisindən çıxmış (zühur etmiş) qeyri-adi istedad, müdrik düşüncə, bilici-görücü keyfiyyətlərinə malik unikal şəxsiyyətlər sözü gedən mənəvi statusu (“qorqudluğu”) öz üzərinə götürmüş, bu səbəbdən də toplumun sırası üzvlərindən fərqli bir mərtəbəyə qaldırılaraq “Qorqud” adı ilə çağırılmışlar”(9, s.66).

Fikrimizcə, Yuşi Xoca, İrkıl Xoca, Amiran Kahin “Qorqud” mənəvi-ruhani statusuna malik olan və ya bu mərtəbəyə yüksələn obrazlardır. Bu obrazların müxtəlif dövrlərdə yaşaması “qorqudlar” olduğunu qəbul etsək, o zaman belə bir sual yaranır: niyə bu obrazlar yazılı oğuznamələrdə “Dədə Qorqud” adlanmır? Bu suala cavab vermək üçün yazılı oğuznamələrin nə cür yarandığına diqqət yetirmək lazımdır. Məlumdur ki, müəllifi olan oğuznamələr şifahi şəkildə dillərdə yaşayan və alp ozanlar tərəfindən söylənilən dastanlar əsasında yaranmışdır. Dildən-dilə keçən bu dastanlarda dəyişikliklərin olması, bir adın ayrı-ayrı oğuznamələrdə müxtəlif cür yazılması mümkündür. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, müəllifi olan oğuznamələrin heç birində Dədə Qorqud əsas obraz deyil. Bu oğuznamələrin mərkəzində oğuz etnosu dayanır və əsərlər tarixi-xronoloji ardıcılıqla təsvir edilir. “Ona görə də, “Qorqud” statusunun daşıyıcıları zamanca bizzdən uzaqlaşdıqca mifik, yaxınlaşdıqca isə daha çox tarixi və gerçək şəxslər kimi görünür”(9, s.67). Digər “qorqudlar”ın Qara Xoca oğlu Qorqud və ya Rəşidəddinin yazdığı kimi Dədə Gərəncüyün fonunda bir qədər sönük görünmələri də yaqin ki, zaman kəsiyi ilə əlaqədardır.

Sonuncu “Qorqud”un daha çox populyar və yadda qalan olmasının bir səbəbi də çox güman İslam dini ilə əlaqədardır. Müsəlman adətlərinə daha çox riayət etdiyi, oğuzlar arasında bu ideologiyanın təbliğatçısına çevrildiyi üçün onun daha çox yadda qalması və tarixi qaynaqlarda adının qeyd olunması təbiiidir. İslamı qəbul edən oğuzların öz uluslarından olan birinin peyğəmbərə yaxın olması, Allah rəsulunun əmrlərini türklər arasında yayması bu Qorqudu digər “qorqudlar”dan fərqləndirmiş və

şifahi xalq yaradıcılığından yazılı ədəbiyyata keçid zamanı bu obraz özünü daha qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. "İslamaqədərki dün-yagörüşün daşıyıcısı olan Qorqud obrazı türklərin islamı qəbulundan (X-XI əsrlər) sonra yeni tarixi-siyasi mühitə uyğunlaşma cəhdləri keçirir. "Ata" (qam=şaman) statusunun "Dədə" (sufi-dərviş) şəklində transformasiyası, yəni "Ata Qorqud"dan "Dədə Qorqud"a keçid bu dövrdə baş verir"(9, s.71).

İslam dininin oğuzlar arasında geniş yayılması bu dövrdə yaşamış Dədə Qorqudun da xalq arasında yeni dininin yayıcısı, təbliğatçısı kimi tanınmasına rəvac vermişdir. Maraqlıdır ki, Dədə Qorqudla bağlı məşhur alman səyyahı Adam Oleari və osmanlı səyyahı Övliya Çələbinin verdiyi məlumatlarda da dini çalılar özünü açıq şəkildə büruzə verir, Bu qaynaqlarda yer alan məlumatlar İslam dininin oğuzlar arasında yayıldığı dövrdə meydana çıxan Dədə Qorqudla əlaqəlidir. Səyyahların yol qeydləri daha çox Qorqud Atanın dəfn olunduğu yerin müəyyən edilməsi baxımından böyük maraq doğurur. A.Oleari yazır: "Burada biz daha iki müsəlman müqəddəsinin (övlisayının) məzarına rast gəldik. Onlardan biri Pir Muxtər çöldə (düzənlikdə), digəri İmam Kurxud isə dağda dəfn olunmuşdu. Rəvayətə görə, Məhəmmədin dostu olan Kurxud həmişə onun yanında olmuş və ondan çox şey öyrənmişdi"(10, s.433). Onu da qeyd edək ki, Olearinin 1638-ci ildə Dərbənd səfəri zamanı qeydə aldığı yol qeydləri AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı Ruhəngiz Məmmədova tərəfindən tərcümə edilmişdir (Bax: Məhərrəm Qasımlı "Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları", Bakı-2017).

Övliya Çələbi də öz qeydlərində Dədə Qorqudun qəbrinin Dərbənddə olduğunu və xalq arasında müqəddəs məkan kimi ziyarət edildiyi xüsusi qeyd edilir. "Bu mənbələrlə yaxından tanış olduqdan sonra akademik V.V.Bartold 1908-ci ildə Dərbəndə elmi səfərə yollanmış və Adam Olearinin təsvir etdiyi şərti (sözlü) xəritəyə əsasən Dədə Qorqudun qəbrini axtarmağa başlamışdır"(10, s.428).

Adam Olearinin, Övliya Çələbinin, Vasili Bartoldun Dərbənd şəhərinə səfəri zamanı qeydə aldıkları məlumatlar Dədə Qorqudun dəfn olunduğu yerin müəyyən edilməsi baxımından bir növ xəritə rolunu oynayır. Professor Məhərrəm Qasımlı 1987-89-cu illərdə məhz bu qaynaqları əsas götürərək Dərbənddə elmi ezamiyyətdə olmuş və Dədə Qorqudun məzarını axtararkən bir sıra maraqlı faktlarla qarşılaşmışdır. Professorun Qırxlar qapısından və qəbirstanlıqdan keçərək A.Olearinin işarə etdiyi

qayalıqlara doğru gedərkən qarşılaşdığı çobanla söhbəti Dədə Qorqud şəxsiyyəti ilə bağlı bir sıra qaranlıq məqamlara işıq salır. Professoru Məhərrəm Qasımlı yazır: "O, (çoban nəzərdə tutulur – O.İ.) bu haqda heç kəsdən bir şey eşitmədiyini söylədi. Ancaq söhbət əsnasında qəribə bir məsələdən söz açdı:

- Dədə Qorqud deyə bilmirəm, ancaq mən eşitdiyimə görə imamlardan biri Dərbənddə süfrə açıb, yeyəndən sonra süfrəsini bu torpağa çırpıb, o səbəbdən də Dərbənddin ruzusu, xeyir-bərəkət həmişə bol olur...

Bu söhbəti eşidəndə mən elə bil yüz ilin yuxusundan dik atıldım: Adam Olearinin 1638-ci ildəki məşhur yol qeydlərində də söhbət imamdan gedir - İmam Kurxuddan. Bilindiyi kimi, on iki imamdan hansısa birisinin Dərbənddə olması barədə heç bir tarixi bilgi yoxdur. Dərbəndlilərin yaddaşında qalan relikt əlamət də İmam Qorqudla bağlı mifoloji düşüncənin qalıntısından başqa bir şey deyildir"(10, s.430). Bu qeydlərdən də aydın şəkildə görünür ki, Dədə Qorqud dərbəndlilərin yaddaşında İslam müqəddəslərindən biri kimi qalmışdır. Çobanın danışdığı əhvalat, Olearinin yol qeydləri, M.Qasımlının qarşılaşdığı faktlar Dədə Qorqud şəxsiyyətinin xalq arasında övliya, imam səviyyəsinə yüksəldiyini və bu səbəbdən də məzarının ziyarətəgahı çevrildiyini sübut edir.

Tarixi qaynaqlarda və mifoloji yaddaşda yaşayan Qorqud Ata türk xalqlarının əsasən də, oğuzların həyatında önəmli rol oynamış, onların ağsaqqalı, yol göstəricisi, bilicisi olmuşdur. Tarixi və tarixi-ədəbi (oğuznamələr) qaynaqlarda Qorqudla bağlı yer alan faktlar xalqın folklor yaddaşında yaşayan məlumatlarla demək olar ki, üst-üstə düşür və bu da Dədə Qorqudun real-tarixi şəxsiyyət olduğunu bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. 10 cildə, I cild, Bakı, Elm, 2019, 1072 səh
2. Abdulla Kamal Mehti. "Folklor" jurnalı, Dədə Qorqud kimdir?, cild 25, say:100, 2019, s.771-773
3. Əbülfəz Bahadır xan. Şəcərəi-Tərkimə (Türkmənlərin soy kitabı), tərc.ed: İ.Osmanlı, Bakı, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" NPB, 2002, səh.146
4. Əsgər Əfəzləddin Dağbəyi. Etnoqonik mətnlər və sosial-siyasi

həyat. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 72 səh.

5. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə, tərc.ed: İ.Osmanlı, Bakı, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" NPB, 2003, 180 səh.

6. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, Azərnaşr, 1992, 72 səh.

7. Həsən Mahmud oğlu Bayati. Cami-cəm ayin, tərc.ed:İ.Osmanlı, Bakı, Mütərcim, 2011, 68 səh.

8. Həbibbəyli İsa Əkbər. "Kitabi-Dədə Qorqud" yazılı epos və ya epopeya. Bakı, Elm, 2020, 280 səh.

9. Qasımlı Məhərrəm Paşa. Ozan-aşiq sənəti. Bakı, "Uğur" nəşriyyatı, 2011, 304 səh.

10. Qasımlı Məhərrəm Paşa. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 628 səh.

11. Salar Baba Xaridari. Oğuznamə. tərc.ed:İ.Osmanlı, Bakı-2021,72 səh.

Orkhan Isayev

SUMMARY

Gorgud Image in Different Sources

Living in historical sources and mythological memory, Dada Gorgud played an important role in the life of the Turkic peoples, especially the Oguzs, and was their elder, guide and connoisseur. The facts about Gorgud in historical and historical-literary (oral) sources almost coincide with the information living in the folklore memory of the people, which once again confirms that Dada Gorgud is a real-historical figure. The paper is devoted to the facts about Dada Gorgud taking into account historical-literary sources analyzed by different professional scientists.

